

Наталія Кононенко

ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ СУЧАСНОЇ РОСІЇ: ЧОМУ ДЕМОКРАТІЇ НЕ ВИЙШЛО? ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ СУЧАСНОЇ РОСІЇ: ЧОМУ ДЕМОКРАТІЇ НЕ ВИЙШЛО?

Автор зупиняється на аналізі чинників, які зумовили гібридність сучасного російського політичного режиму, серед яких неготовність росіян до демократії, слабкість інститутів та відсутність суб'єкта модернізації.

Ключові слова: політичний режим, російська влада, російське суспільство, деінституціалізація, "культурна революція"

Копоненко N. The political regime of Russia: why democracy failed? Author stops on an analysis of the factors that led to the hybridity of modern Russian political regime, including the Russians not ready for democracy, weak institutions and lack of modernization moderator

Key words: political regime, the Russian authorities, Russian society, deinstitutionalisation, Cultural Revolution

«Чому демократії не вийшло? Чому не відбувається реальний модернізаційний рух на тлі ознак благополуччя та зростання матеріального добробуту», – такі запитання ставить стосовно підсумків майже 20-річних російських перетворень директор Аналітичного центру «Левада-Центр» Лев Гудков [1]. На думку авторитетного соціолога, вичерпні відповіді на ці питання дає сучасний стан російського суспільства: науковець наголошує на тому, що самі по собі процеси деморалізації суспільства (атомізація, різке ослаблення потенціалу солідарності і прагнення до кращого) і стан масового цинізму – не є причинами модернізаційного відкату, але вони створюють умови, за яких узурпація влади одною групою не стикається з опором з боку апатичного населення із ослабленим імунітетом проти насильства [2]. Ми вважаємо, що специфічність пострадянських трансформацій у сучасній Росії та гібридність її політичного режиму визначається насамперед такими чинниками, як *неготовність суспільства до життя в умовах демократії, слабкістю інститутів та відсутністю модератора (суб'єкта)*

модернізації. Для того, щоб більш чітко охарактеризувати сутність сучасного політичного режиму в Росії, зробимо спробу детальніше проаналізувати кожний з вище окреслених чинників.

Суспільство. В Росії (як і в більшості інших країн колишнього Радянського Союзу) домінував *інструментальний підхід* до трансформації. На відміну, наприклад, від країн Центральної та Східної Європи (ЦСЄ), де модернізаційні процеси кінця ХХ – початку ХХІ ст. базувалися на *ціннісному підході*, який був виражений в готовності суспільства, незважаючи на економічні труднощі, зберігати вірність демократичним процесам, не сподіватися на повернення до соціального популізму і патерналізму в націоналістичній і авторитарній оболонці. Певною мірою цей феномен можна пояснити тим, що в країнах ЦСЄ «революція цінностей» сталося набагато раніше фактичного падіння комуністичних режимів. Йдеться про антикомуністичні та антисталінські рухи, які проявилися у жовтневому повстанні 1956 р. в Угорщині, у численних потужних антикомуністичних виступах у Польщі 1956 р., 1968 р., 1970 р., у «Празьській Весні» 1968 р. Модератором ціннісних зрушень у цьому регіоні була здебільшого культурна інтелігенція. На цю важливу специфічну рису подій того часу в Центральній Європі звертає увагу чеський письменник, лауреат Нобелівської премії Мілан Кундера: «Повстання у Центральній Європі виростили ... не засоби масової інформації. Їх готували, формували, приводили в рух романи, поезія, театр, кіно, історіографія, літературна критика, популярні комедії, кабаре, філософські дискусії – тобто культура» [3]. Утім, навіть те, що підґрунтя для суспільного консенсусу з приводу подальшого демократичного розвитку в країнах ЦСЄ склалося задовго до політичних революцій 1989 року, не позбавило країни регіону від певних труднощів на шляху розбудови нових політичних режимів. Після відновлення національного суверенітету в ряді держав ЦСЄ розгорнулася гостра внутрішньополітична боротьба між прихильниками європейської інтеграції, яка неминуче мала супроводжуватися втратою значної частини національного суверенітету, і націонал-консервативними силами, які апелювали до національних цінностей і традицій. Перемога «європеїстів» остаточно підтвердила курс країн ЦСЄ на євроатлантичну інтеграцію, але не розв'язала проблеми

тих соціальних верств, що не зуміли успішно вбудуватися в нові ринкові реалії і стали потужною базою для відродження націоналістичних і правопопулістських сил. Криза 2008 р. остаточно поклала край надіям на «багатих європейських родичів» та дала потужний імпульс настроям євроскептицизму. Ці тенденції по-різному проявилися в різних країнах ЦСЄ. Слабкіше – у Чехії та Словенії, сильніше – в Угорщині, Польщі, Болгарії та Румунії. Але попри всі розбіжності вони вказують на те, що й у країнах ЦСЄ революція цінностей, мабуть, мала неповний і незавершений характер і зачепила не всі соціальні групи і верстви. Однак входження країн ЦСЄ до складу Євросоюзу або навіть тверді наміри зробити це все ж створюють певну «рамку», тверді гарантії – як для збереження демократичних порядків, так і для стійкості демократичних цінностей.

Щодо Російської Федерації, то вплив ціннісного чинника на специфіку пострадянських перетворень визначався низкою особливостей. По-перше, мета перетворень. Антикомуністичний рух у країнах ЦСЄ був спрямований не просто на боротьбу із Радянським Союзом. Його надметою стало повернення цих країн до Європи, до європейських стандартів життя. Якщо протягом 90-х рр. ХХ ст. Росія ще не мала консенсусного ідеологічного концепту трансформації, то вже протягом «нульових» рр. ХХІ ст. чітко формується ідеологічна платформа «відродження демократії» через специфічний, своєрідний російський шлях, чітко артикульована у концепції «суверенної демократії» під час другої президентської каденції В. Путіна. На думку російського політика В. Суркова, одного з провайдерів цієї теми, «суверенна демократія – це образ політичного життя суспільства, за якого влада, їх органи та дії вибираються, формуються і спрямовуються виключно російською нацією в усьому її різноманітті та цілісності заради досягнення матеріального добробуту, свободи і справедливості всіма громадянами, соціальними групами і народами, що її утворюють» [4].

По-друге, росіяни (у переважній більшості) не лише не збиралися «повертатися до Європи», вони сприймали демократію, в першу чергу, як інструмент підвищення добробуту пересічних громадян. Це дозволило окремим науковцям ставити під сумнів сам факт існування та здійснення «революції цінностей» наприкінці 80-х рр. в Росії. «Що стосується

пострадянського простору, то ніякої революції цінностей тут не було, – вважає А. Рябов, – йдеться про соціально-економічні зміни, які можна назвати інформаційною революцією» [5]. Сучасні дослідження, спрямовані на вивчення ціннісних орієнтирів росіян, підтверджують висновок про, м'яко кажучи, специфічність «цінностної революції» в Росії. Так за даними регулярних соціологічних досліджень аналітичного центру «Левада Центр» (2008 р.) 50% росіян і надалі очікували від влади турботи про їх соціально-матеріальний стан і лише 7% – змогли скористатися новими можливостями и покращити життя своєї родини [6, с. 49–53]

У 2006 р. (майже через 15 років після початку трансформаційних процесів в Росії) соціологи інформують, що такі цінності, як «міцна родина», «надійні друзі», «безпека» та «матеріальна незалежність», – безпосередньо характеризують практичну мотиваційну складову поведінки сучасного росіянина в його повсякденному житті. Загалом, наголошують дослідники, вони характерні для громадян будь-якого сучасного європейського суспільства. Втім, на відміну від Європи, ієрархія російських цінностей збігається з розподілом масових страхів та комплексів росіян, серед яких неконтрольоване індивідом соціальне життя, спрямоване на припинення виконання соціальними інститутами своїх патерналістських зобов'язань; втрата роботи; відсутність впевненості у власній безпеці; репресивна політика держави. Така кореляція між цінностями та страхами сучасних російських громадян дозволяє соціологам дійти висновків, що базові характеристики пострадянської людини в Росії (на 16-му році трансформації) не пов'язані із тим, що становить та підтримує орієнтацію суспільства на розвиток та зростання, бо домінують цінності виживання, пасивної чи реактивної адаптації людини до соціальних змін, що притаманно суспільствам тоталітарних та авторитарних режимів [6; 7]

Консервуючи цінності тоталітарного суспільства, росіяни поступово прохолоднішають до демократії. У 2009 р. кількість респондентів, які вважали, що Росії потрібна демократія, становить 57%, що на 9% менше, ніж у 2005 р. Відповідно, кількість росіян, які вважають, що Росії не потрібна демократія, збільшується: у 2009 р. проти демократичного режиму в Росії було 26% опитаних, що на 5%

відсотків більше, ніж у 2005 р. У 2009 році 51% росіян вважало, що сильний лідер – це шлях до вирішення Росією її проблем. У тому, що демократія – це системний інструмент модернізації, було переконано на той момент 30% опитаних респондентів. Переконані, що порядок більш необхідний для Росії, ніж демократичний режим, 59% опитаних респондентів. Понад 80% опитаних респондентів вважали у 2009 р., що для демократії необхідне економічне процвітання, гарантія доходів, рівність перед законом. І лише 50% респондентів зазначили, що для демократії в Росії необхідні альтернативні вибори й існування можливості у простих людей впливати на політику (тобто справжні ознаки демократії).

Отже, за 20 років трансформації розуміння росіянами демократії залишилося переважно патерналістським (як інструменту покращання життя), а цінності переважної більшості російських громадян характерні для режимів авторитарного типу, в межах якого не відбувається відокремлення держави від суспільства [7]. Тому цілком природно, що як тільки російські реформи на початку 90-х рр. зіткнулися з дуже серйозними і неминучими в процесі трансформації економічними труднощами, привабливість демократії як варіанта піднесення добробуту стала поступово згасати. А на початку 2000-х рр., коли нова російська влада запропонувала суспільству соціальний контракт «економічні можливості замість політичних прав», суспільство і зовсім відмовилося від універсальних демократичних цінностей на користь цінностей звичайних, так би мовити, – інструментальних (патерналістських).

Слабкість інститутів політичної системи. Політичні реформи Путіна, а потім і тандему «Путін-Медведев» стали тим інструментом, за допомогою якого розбалансовану систему влади, створену за часів президентства Б.Єльцина, дійсно було стабілізовано. Щодо політичних реформ Путіна, то в цій царині інструментарій стабілізації полягав у вихолощенні конкурентного змісту з електоральної процедури, яка закладалась Єльциним, девальвації змісту більшості політичних інститутів та створенні політичного підґрунтя для закріплення монополії правлячої групи на владу. Найбільш помітні кроки в цьому напрямі президента Володимира Путіна (2000–2008 рр.) були

спрямовані на обмеження політичної конкуренції з боку регіональних еліт, загальноросійських політичних партій та олігархів.

Першими об'єктами політичних реформ В.Путіна стали регіональні еліти та партії, які становили базу політичного режиму Б.Єльцина («змагальної демократії» або «режиму обмеженої конкуренції»). Технологія, за допомогою якої обмежувався вплив на реальну політику партій та регіональних еліт, передбачала внесення змін у виборче законодавство.

Основні етапи обмеження інституційного впливу регіональних еліт на функціонування російського політичного режиму:

- серпень 2000 р. – зміна порядку формування Ради Федерації. Губернатори і глави законодавчої влади регіонів, які до того були членами РФ за посадою, замінені на призначених ними представників, які мали працювати в РФ на постійній, професійній основі;

- вересень 2004 р. – Путін оголосив про намір скасувати вибори голів регіонів, мотивувавши цей крок прагненням посилення боротьби з тероризмом. Відповідний законопроект було розроблено і ухвалено в грудні 2004 р.;

- липень 2003 р. – більше половини обраних депутатів Законодавчих зборів суб'єктів Федерації мають обиратися за партійними списками. З 2005 р. – вибори Законодавчих зборів суб'єктів Федерації відбуваються лише за партійними списками, участь у регіональних виборах беруть лише партії, які отримали представництво в Державній думі (пропорційна система), заборонено створювати блоки на регіональних виборах;

- 2006 р. – введення Єдиного дня голосування: або перша неділя березня, або перша неділя жовтня;

З 2009 на регіональних виборах встановлюється бар'єр – 7% від кількості всіх, хто проголосував на виборах у багатомандатному окрузі (партіям, які набрали більше 5%, рекомендується давати одне місце).

Етапи обмеження мали політичних партій виглядали такий вигляд:

- за підсумками виборів до Державної думи, які відбувалися за змішаною системою у грудні 2003 року, більшість місць отримала пропрезидентська партія «Єдина Росія». Друге, третє і четверте місця зайняли, відповідно, КПРФ, ЛДПР і блок «Батьківщина». Перемігши на виборах і

прийнявши до свого складу більшість незалежних депутатів, що пройшли у одномандатних округах, усіх депутатів від Народної партії та «перебіжчиків» з інших партій, «Єдина Росія» отримала конституційну більшість, що дозволило їй не рахуватися з думкою опозиційних партій і адаптувати виборче законодавство до вимог президента;

- конституційна більшість у Державній думі четвертого скликання (2003 –2007 рр.) ухвалює правки до Конституції, згідно з якими прохідний бар'єр для партій підвищено з 5% до 7%; скасовано мажоритарну систему, нижній поріг явки на вибори та можливість голосувати «проти всіх»; заборонено партіям об'єднуватися в блоки та незалежним російським спостерігачам бути присутнім на виборах;

Певні небезпідставні сподівання щодо повернення партіям та регіональним елітам через інституційні механізми (вибори, парламент, регіональні органи влади) їх повноцінного, притаманного демократіям впливового статусу, були пов'язані із президентством Д.Медведєва (2008 р. – до т.ч.). Так, у листі «Росія, вперед» (вересень 2009 р.), в якому президент ледве не вперше після обрання виклав своє бачення майбутнього Російської Федерації, глава держави робить акцент на тому, що політична система Росії буде гранично відкритою, гнучкою і внутрішньо структурованою [8]. Сподівання на повернення політичної конкуренції надавало і перше президентське послання Федеральним зборам (12 листопада 2009 р.), в якому йшлося і про політичну реформу, метою якої, на думку Д.Медведєва, мало б стати створення умов, завдяки яким в Росії вкоренилися б демократичні інститути, і на регіональному рівні – у тому числі. Щоб «постійно доводити дієздатність демократії», президент запропонував (так званий «перший медведівський пакет») надати партіям, що набрали на виборах від 5% до 7%, 1-2 місця в Державній думі; надати партіям, що отримали більшість у місцевих парламентах, права пропонувати президенту кандидатури на призначення керівників виконавчої влади у суб'єктах Федерації; заборонити «грошовий задаток» під час електоральних кампаній; ввести «ценз осілості» для представників суб'єкта Федерації у Раді Федерацій; запровадити поетапне зниження мінімальної кількості членів партії, необхідне для її реєстрації і т.д. [9]

Утім, якщо звернутися до фактів, то найбільш помітними подіями у політичному житті Росії періоду 2009 – 2010 рр. стали, по-перше, продовження інституційних повноважень президента з 5 до 6 років, а Державної думи – з 4 до 5 років; по-друге – відмова від «прямих» виборів мерів, що закріпило тренд фомальної «партизації» виборів усіх рівнів в умовах нерозвинутої партійної системи. Каталізатором згортання прямих виборів мерів у великих та фінансово міцних муніципалітетах (Н.Новгород, Перм, Мурманськ, Смоленськ) стали гучні поразки провладної «Єдиної Росії» на виборах у Волгограді (2007 р.), уральських містах (2009–2010 рр.), Іркутську та Братську (2010 р.). (Нагадаємо, що прямих виборів мерів не існує з 2004 р. у федеральних центрах – Москві та Санкт-Петербурзі). Експертні оцінки першого повного президентського року Д.Медведева (2009 р.) були критично-стриманими. Головне завдання, яке реалізовував на посаді президент, трактувалося на той момент експертами як збереження політичного статус-кво в умовах світової фінансової кризи, від якої потерпала і російська економіка. Політичні інструменти «консервації» стабільності – подальша деінституціалізація та персоніфікація влади. Економічний інструментарій «стабілізації» протягом кризових 2008–2009 рр. – використання урядового Резервного фонду [10]. Більш критичні оцінки, наприклад, такі, як «тупик стабільності» [11, с. 12–13] отримав 2010 рік – другий повноцінний рік президентства Д.Медведева. Експерти робили акцент на тому, що наступає «якось інша епоха». Аналізуючи ймовірні контури «нової епохи», дослідники наголошують на тому, що після 2012 р. економічна політика російської влади змушена буде стати більш соціально жорсткою. В цих умовах владі, як це не дивно, будуть потрібні партії як реальний інструмент взаємодії влади та суспільства [12],

Суб'єктний вакуум російської модернізації. Домінування держави над суспільством – незмінна особливість російського політичного порядку. Через те, що сучасний модернізаційний потенціал російського суспільства зведений до того, що більшість росіян очікує від демократії, а відповідно, і від влади, перш за все, покращання рівня власного добробуту, російське громадянське суспільство в його теперішньому стані не може розглядатись як суб'єкт (ініціатор) модернізаційних перетворень.

Розглянемо гіпотезу, за якою *великий недержавний капітал* міг би розглядатись як модератор/суб'єкт трансформаційних процесів. Специфіка сучасного російського пострадянського капіталізму як системи полягає, по-перше, в тому, що трансфер-класи (олігархічні фінансово-промислові групи) агрегували і владу, і власність. Друга ключова особливість пострадянського капіталізму – це відсутність сильних інститутів, що не дозволяє здійснювати в політиці якісь довгострокові стратегії. Слабкі, нестійкі інститути спонукають різні елітні групи орієнтуватися на реалізацію короткострокових і, головним чином, корпоративних і групових цілей. У таких системах, як правило, або погано прописаний в законах, або фактично не діє на практиці інститут політичної відповідальності. Третя важлива особливість пострадянського капіталізму - це персоніфікація, клієнтелізація владних відносин [13]. Через це російський олігархат, в принципі, не може бути носієм довгострокових стратегій розвитку, оскільки його діяльність орієнтована, головним чином, на захоплення нових ресурсів або принаймні на збереження *status quo*.

Цікаву характеристистику сучасного стану російських олігархів дали у своїй доповіді, підготовленій у 2009 р. на замовлення президента Д.Медведева, науковці М. Кричевський та В. Іноземцев, які зазначали, що «кінцева мета олігархів – не модернізація російської економіки, а скидання збиткових, непотрібних активів з власного балансу на баланс державний» [14]. По-перше, підкреслюють аналітики, *de-jure* більшість олігархічних компаній не є російськими, оскільки їх формальні власники зареєстровані за межами податкової території Російської Федерації. По-друге, за декілька років до фінансової кризи 2008–2009 рр. було розроблено та втілено механізм перевodu корпоративних активів в приватну власність олігарха. По-третє, фондовий бум та дефіцит фінансів, зумовлений тотальним переходом фінансових активів з корпоративної до приватної власності їх господаря, став підґрунтям для стрімкого зростання інвестиційних програм, замість вкладання в бізнес власних коштів. Статус, якого держава дозволила набути олігархам, наголошують науковці, зумовив неоднозначність їхнього становища під час кризи 2008–2009. З одного боку, олігархія виступала територіальною силою, яка зацікавлена, в першу чергу, не в

стабілізації економічної ситуації та початку дії прозорих юридичних норм в Росії, а в збереженні власних активів, за кордоном – у тому числі. З іншого боку, забезпечуючи працю мільйони росіян та контролюючи виробничі процеси в багатьох галузях економіки, російський олігархат практично диктував владі як безконтрольно розподілити бюджетні гроші на користь свого бізнесу. В умовах кризи російська влада надала допомогу компаніям російських олігархів на суму 1 трлн крб [14].

Еліта – традиційний постачальник інноваційних ідей та провайдер модернізаційних рухів. Утім, в Росії не все так просто. Як правило, суб'єкт російської модернізації (а це – не еліта в цілому і не елітна група, а впливовий і харизматичний лідер) обирає стратегію зростання тиску держави на економічну та соціальну сфери суспільства. В політичній площині – вибір робився на користь авторитарних методів керівництва суспільством. Політичним базисом (найбільш задіяною фракцією політичного класу у розробці і реалізації політичних рішень) російських авторитарних режимів ставала лояльна до лідера-харизмата бюрократія, залежність якої від лідера, що привів її до влади, є абсолютною. Бюрократична фракція політичного класу (вплив якої фактично не залежав від результатів виборів, представники якого приходили до влади разом із патроном) часів президентства В. Путіна складалася з 4 груп: «родинна» група, ліберали, технократи і силовики. Найбільш впливовою групою бюрократичної фракції політичного класу часів президентства В. Путіна були «силовики». Саме військові становили ґрунт управлінської мережі В. Путіна, яка дозорила в короткий період часу поновити контроль політичного класу над усіма ключовими суспільними процесами і зробила більш впевненою федеральну владу: результат узгоджуваних процедур і результати виборів були прогнозовані. Така «прогнозованість» означала збереження демократії, але практично в імітаційній формі. За даними О. Криштановської, вже на період 2002 року кожен четвертий представник політичного класу був військовим, що дозволило дослідниці запропонувати вважати режим В. Путіна «ліберальною мілітократією» (в межах якої фактична влада військових здійснюється в рамках політичної системи із фасадними ознаками демократії) [15, с. 159–180]. Ідеологія «силовиків» передбачала також внесення рішучих змін у співвідношення влади і бізнесменів: «силовики» вважали, що

вплив бізнесу на владу потребує корекцій шляхом підпорядкування бізнесу владі і створення в привабливих сировинних та інших еспортоорієнтованих галузях монополій за державною участю як ключового власника. Ключовими акціонерами і керівниками цих холдингів мали стати державники, якими «силовики» вважали себе. Політичний режим В. Путіна, що базувався на піднесенні «силовиків» серед інших фракцій політичного класу, політичному і, що особливо важливо, – іделогічному моноцентризмі і ресурсному авторитаризмі, стабілізував розбалансовану політичну конструкцію Росії після Б. Єльцина, але не створив інститутів для остаточного завершення модернізаційних перетворень у країні [15, с. 159–180].

Спроби президента Д.Медведева знайти нових провайдерів модернізаційних змін у суспільстві та в еліті не видавалися переконливими, оскільки він був змушений рухатись у форватері лідера фактичного – прем'єр-міністра В.Путіна. Останній, виступаючи 20 квітня 2011 р. перед Державною думою Російської Федерації, вчергове продемонстрував послідовність, наголосивши, що країні потрібне десятиліття сталого, спокійного розвитку, без різного роду необдуманих експериментів, замішаних на невиправданому часом лібералізмі або, з іншого боку, на соціальній демагогії [16].

У той же час, на думку російських науковців, у суспільстві досягнуто консенсусу про необхідність курсу на модернізацію. Відкритим традиційно залишається питання щодо суб'єктів (драйверів) модернізації. Політолог О.Гаман-Голутвіна наголошує на тому, що суб'єкт модернізації уявляється сьогодні як складна коаліція вузьких груп суспільства, яка складається з вузького сегмента інноваційного бізнесу, вузького сегмента технократів – менеджерів, частини політиків, орієнтованих на завдання модернізації, та представників інтелектуального класу [17]. Отже, ймовірні провайдери російської модернізації – це нові елітні групи, орієнтовані не на панування, а на розвиток, пов'язані не лише з державною владою, а і з «середнім класом». Для того, щоб Росія рухалася вперед, наголошує соціолог М. Афансьєв, треба зупинитись і зрозуміти, що поряд із порядком денним оліґархії є порядок денний російських еліт розвитку, які визнають принципи рівності права для всіх та конкуренції [18, с. 15, 63].

1. Цит за: Гудков Лев. Абортивная модернизация. – М.: Российская политическая энциклопедия. – 2011.
2. Див.: Гудков Лев. Проблема абортивной модернизации и мораль // сайт Полит.ру. – 08.11.2008. - <http://www.polit.ru/lectures/2008/11/21/gudkov.html>
3. Цит. за: Милан Кундера «Трагедия Центральной Европы» пер. Андрея Пустогарова с англ. по The New York Review of Books VOLUME 31, NUMBER 7 – APRIL 26, 1984 - <http://www.proza.ru/2005/12/16-142>
4. Цит. за: Сурков Владислав. Национализация будущего // Эксперт. – М. – 2006, -№43 (573). <http://expert.ru/expert/2006/43/nacionalizaciya buduschego/>
5. Рябов А. Промежуточные итоги и некоторые особенности постсоветских трансформаций //Открытая лекция. – сайт Полит.ру. – 14.01.2010. – <http://www.polit.ru/lectures/2010/08/12/riabov.html>
6. Гудков Л.Д., Дубин Б.В., Зоркая Н.А «Постсоветский человек и гражданское общество»// Приложение к ж-лу «Общая тетрадь». – М.: Московска школа политических исследований. – 2008.
7. Общественное мнение - 2009 г. – М. : Левада-Центр. – 2009.
8. Цит. за: Медведев Дмитрий «Вперед, Россия!» . – М.:Сайт Президента Российской Федерации. – 2009. – 10.09. - <http://www.kremlin.ru/news/5413>
9. Див.: Медведев Дмитрий Послание Федеральному Собранию Российской Федерации. – М.: Сайт Президента Российской Федерации. – 2009. -12.11. - <http://www.kremlin.ru/transcripts/5979>
10. Див.: Петров Николай. Россия-2009: портрет на фоне кризиса»// Брифинг. – М.: Московский центр Карнеги. – 2011. - т.12, вип.1. – 20 с.
11. Див: Николай Петров «Россия-2010: меньше стабильности, больше публичой политики»// Брифинг. – М.: Московский центр Карнеги. – 2011. – т.13, вип.1.
12. Пути российского посткоммунизма: Очерки / Под ред. М. Липман и А. Рябова; – М. Московский Центр Карнеги; М. : Изд-во Р. Элинина, 2007.
13. Див.: Афанасьев М. Клиентизм и российская государственность. – М. -Московский общественный научный фонд, 2000.
14. Див.: Киричевский Никита, Иноземцев Владислав Постпикалевская Россия: новая политико-экономическая реальность // Сайт Владислава Иноземцева. – <http://inozemtsev.net/doc/vert/1251655062krichevsky.pdf>
15. Див.: Крыштановская О. Режим Путина: либеральная милитократия // Pro et Contra. – М., – 2002. – No 4.
16. Путин Владимир: Кризис отступал по всем фронтам (выступление перед депутатами Государственной Думы) // Российская газета. – 20.04. 2011. – <http://www.rg.ru/2011/04/20/putin-site.html>

17. Див.: Гаман-Голутвина Оксана. Общество готово к модернизации // «Выступление на конференции «Социальное измерение модернизации». – М. – 2010. – 29 сентября. – <http://actualcomment.ru/news/15961/>

18. Див.: Афанасьев Михаил Российские элиты развития: запрос на новый курс. М.: Фонд Либеральная миссия. – 2009.